

TÜRK KÜLTÜRÜNDE YER-GÖK TASAVVURLARININ FELSEFİ ARKETİPLERİ

İbrahim KÖRPE¹

Milli Eğitim Bakanlığı, Unvan: Dr.
korpeibrahim@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0359-2200

Özet

Bu çalışmada Türk kültüründe yer ve göğe dair tasavvurların dini boyutu ele alınmıştır. Yere atfedilen kutsallığın, içinde yaşanılan meskene ve dağlara atfedilen kutsallıkla ilişkili olduğu iddia edilmiştir. Göğe atfedilen kutsallığın ise Türklerde yaygın olan yayla kültürü ile yakından ilişkili olduğu iddia edilmiştir. Buna göre çalışmada, İslam öncesi dönemde yere atfedilen kutsallığın İslam sonrası dönemde içinde yaşanılan mesken ve yeryüzündeki çeşitli dağlarda devam ettiği, yine İslam öncesi dönemde göğe atfedilen kutsallığın, İslam sonrası dönemde yayla kültüründe devam ettiği iddia edilmiştir. Böylelikle çalışmada, yer ve gök tasavvurlarına atfedilen kutsallığın nesillerdir kesintisiz bir şekilde devam ettiğinin gösterilmesi amaçlanmıştır. İncelemenin odak noktasının Türk kültüründe yer ve gök tasavvurlarının dini boyutu olduğu bu çalışmada ulaşılan ana sonuç ise, yer ve gök tasavvurlarının ve bu tasavvurlara yüklenen derin anlamın, toplumsal bilincin en derinlerine kök saldığı ve bu tasavvurlara güçlü ve etkili bir kült adandığıdır.

Anahtar Kelimeler: Yer, Gök, Tengri, Umay, kültür.

Kutsalın tezahür etmesinin terimsel adı.

Philosophical Archetypes of Earth-Sky Conceptions in Turkish Culture

Abstract

This study examines the religious dimension of the conceptions of heaven and earth in Turkish culture. It is claimed that the sanctity attributed to the ground is related to the sanctity attributed to the dwelling and the mountains. On the other hand, it is claimed that the sanctity attributed to the sky is closely related to the highland culture prevalent among Turks. Accordingly, the study argues that the holiness attributed to the ground in the pre-Islamic period continued in the post-Islamic period in the dwelling and various mountains on the earth, and that the holiness attributed to the sky in the pre-Islamic period continued in the highland culture in the post-Islamic period. Thus, the study aims to show that the sacredness attributed to the conceptions of heaven and earth has continued uninterruptedly for generations. The main conclusion of this study, in which the focus of the analysis is the religious dimension of the conceptions of heaven and earth in Turkish culture, is that the conceptions of heaven and earth and the deep meaning attributed to these conceptions are rooted in the deepest parts of the social consciousness and that a strong and effective cult is dedicated to these conceptions.

Keywords: Earth, sky, Tengri, Umay, culture.

Giriş

Yeryüzünde yaşamış bütün halklarda *yer* ve *gök* tasavvurları son derece kutsal bir *yer* edinmiş ve insanlar kutsal belledikleri *yere* ve göğe güçlü ve etkili kültler adamıştır. Bu güçlü ve etkili kültler de insanların zihinlerinin en derinlerinde kendilerine yer bulmuş ve etkilerini o ya da bu yolla devam ettirmiştir. Bu tasavvurlar insanın düşünce serüveninde ortaya koyduğu üretimlerde kendilerini göstermeye ve sezdirmeye devam edegelmişlerdir. Hem bir güç hem bir ruh hem de doğurganlık ve bereketin kaynağı olarak görülen Yeryüzü Ana temsili insan varlığının zihninde yerleşmiş ve nesiller boyu orada en derinlere kök salmıştır (Eliade, 2022: 277). Yine benzer şekilde yüceliğin ve güçlülüğün simgesi olan *gök* temsili insan varlığının zihninde kök salarak nesiller boyu etkisini hiç yitirmeden orada yaşamıştır.

Bilgi, dünyanın bütün olarak kavranması, kozmik bütünün yorumlanması, varoluşun ardından yatan nihai sebeplerin ortaya çıkarılması vb. kilit meseleler, göğün tefekkürü, *gök hiyerophanisi*² ve göğün ilahi kudreti sayesinde mümkün olmuştur (Eliade, 2022: 83). Hem *yer* hem de *gök* insanın dünyayı anlama ve anlamlandırma sürecinde onun aklına mihmandarlık etmiş ve insan tininden fişkıran tüm dinsel tasavvurların kökenini oluşturmuştur. Bu anlamda ilk olarak diyebiliriz ki kutsal *yer-gök* çifti, evrensel mitolojinin ana temalarından biridir; pek çok mitolojide *gök* yüce tanrı, *yer* de onun eşi olarak tasvir edilir (Eliade, 2022: 270). Bu kozmik aile tasvirinde öne çıkan hususlar *yerin* doğurganlık ve bereketin kaynağı olması iken göğün yücelik, sonsuzluk ve gücün simgesi olmasıdır. Bu simgeler ve onların insan zihninde bıraktığı izler ve etkiler, nesillerle birlikte toplumsal bilinç ve onun devamlılığında etkin bir rol oynamış ve hatta oynamaya devam etmektedir.

Bir anlamda kozmosun temelini oluşturan *yer*, dinsel açıdan pek çok simgeye, anlama ve boyuta sahiptir; var olduğu, kendini ve başka varlıkları ifade ettiği, bahsettiği, ürettiği ve her şeyi bağrına bastığı için toprağa tapılır (Eliade, 2022: 270). Benzer bir kutsiyetin

2 Kutsalın tezahür etmesinin terimsel adı.

atfedildiği haliyle *göğ*e de yüce, sonsuz ve üstün olduğu, şimşek, yıldırım ve daha başka hava olaylarını tayin eden tanrısal bir kudret olduğu ve her şeyden üstte olduğu için tapılır ve böylelikle her iki temsile de güçlü ve etkili kültler adanır. Yine diyebiliriz ki sonsuz üreticilik ve bereketin simgesi olması ile *yere* ve yalnızca gökyüzünün tefekkür edilmesinin bile insanın zayıflığının ve tanrının aşkınlığının ortaya koymasının yanı sıra bilginin, üstün, sonsuz ve tinsel gücün de ortaya konulmasını sağladığı için *göğ*e güçlü ve etkili bir kült adanır (Eliade, 2022: 84). *Yerin* toprak olarak, yani üzerindeki toprak katmanı ve yeraltıyla kazandığı en önemli *theophani*³, onun sonsuz üretkenlik kapasitesi yani doğurganlığıdır; bir ana tanrıça, bir bereket tanrıçası olmadan önce *yere*, bir toprak anadır (Eliade, 2022: 275). *Göğün* sonsuz ve sınırsız gökyüzü olarak yıldızlı *gök*le kazandığı en önemli *theophaniler* ise onun sonsuz güç sahibi ve en üstün olmasıdır. *Yer* ve *gök* mefhumlarına atfedilen bu tanrısal güçler insan varlığının en eski ve ilksel düşünsel üretimleri arasında yerini almış ve sonraki çağlarda ortaya çıkan düşünsel üretimler ve inançları etkilemeye devam etmiştir.

Çok uzun bir dönem boyunca insanlar, yaşadıkları ortama, modern ve dinsel olmayan bir zihniyetin çok zor anlayabileceği bir bağla bağlı kalmışlardır öyle ki onlar vatan toprağının çocuklarıdır (Eliade, 2022: 272). Vatan toprağı olan Toprak Ana'nın ya da ilksel bir dini tasavvur olarak *yerin* çocukları olmak, insanların *yere* ile derin ve köklü bağlar kurmasını sağlamış öyle ki bu bağlar insanların yaşadıkları meskenlerin organizasyonu ve yapısal şekilleri gibi ayrıntılara kadar kök salmıştır. Benzer şekilde çok uzun bir dönem boyunca modern ve dinsel olmayan bir zihniyetin çok zor anlayabileceği bir bağla insanlar kutsal *göğ*e bağlanmış ve ona atfettikleri sonsuz güç ve üstünlük özelliklerine sığınarak onun bu güçlerine ulaşmak adına çeşitli ritüeller ve uygulamalar gerçekleştirmiştir. *Gök*, dinsel bir değer kazanmadan önce de aşkındır; *gök*, doğal olarak varlığıyla aşkınlığı, gücü ve değişmezliği simgeler; *gök*, vardır çünkü yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır, güçlüdür (Eliade, 2022: 66). Yüksek'in aşkın ya da dünya dışı, sonsuz olma niteliği insana, insanın zihni-

3 Kutsalın tecelli etmesi, görünmesinin terimsel adı.

ne ve ruhuna aracısız ulaşan bir bilgidir; kendini tüm doğallığıyla keşfeden, evrendeki konumunun bilincine varan insan, simgeleri doğrudan algılar; bu temel keşifler insanın dünya üzerindeki dramına organik bağlarla o kadar bağlıdır ki, aynı simgeler hem insanın bilinçaltı etkinliklerini hem de ruhsal yaşamının en gelişmiş ifadelerini belirler (Eliade, 2022: 66). Böylelikle hem *yer* hem de *gök* tasavvurları, insan zihninin en derinlerinde kendilerine yer edinmiş temsiller olarak insanın tüm düşünsel üretimlerinde kendilerini o ya da bu yolla gösterir ve insanın dünyaya dair tüm etkinliklerine o ya da bu şekilde etki ederler.

Yeryüzündeki tüm mitolojilerde ortak olan *yer* ve *göğün* kutsal tezahürleri ve toplumsal bilinç üzerindeki etkileri yalnızca halkların mitolojik çağları ile sınırlı kalmamış mitolojik dinin kendisini çok daha rasyonel tek tanrı inancına bıraktığı çağlarda da devam etmiştir. *Yer* ve *göğ*e dair en eski çağlarda oluşturulan inancın etkisi zihinlerde öylesine köklü ve radikal bir tesir bırakmıştır ki en eski çağlardaki inançlar terkedildiğinde dahi bu tasavvurlar ve onlara atfedilen güçlü ve etkin kült, varlığını toplumsal bilinçte devam ettirmiş ve insan varlıklarının hayatlarında etkiler bırakmaya devam etmiştir.

1. Türk Kültüründe Gök Tasavvuru ve bu Tasavvurun Yayla Kültürü ile İlişkisi

Kuşkusuz, insanoğlu en eski zamanlardan beri gökyüzüne ilişkin deneyimlerinden yola çıkarak kutsalın aşkınlığına ve kadiri mutlaklığına karar vermektedir; gökyüzünün ilahi bir alan olarak görünmesi için mitolojik imgelemin veya kavramsal inceliklerin yardımına gereksinim yoktur (Eliade, 2022: 81). Çünkü gökyüzü gerek gündüz gerekse de gece olsun aşkınlığı, sonsuzluğu ve görkemi ile insanı büyüleyen bir yapıya sahiptir. Gökyüzüne dair modern zihinlerimizden çok önce yaşamış insanların tasavvurları bizimkilerinden çok farklıdır. Başka bir deyişle doğaya ve onun şaşırtıcı gizemlerine dair çok az bilgi sahibi olan halklarda gökyüzü tasavvuru bizlerin gökyüzüne yüklediği anlamlardan çok daha farklı ve hayret vericidir. Bu halklardan olan eski Türklerin ve Moğolların yüce tanrısının adı *Gök Tengri*'dir ve *gök* anlamına gelmektedir; *Gök Tengri*, göğün yüce tanrısı, *yerin* ve insanoğlunun yaratıcısıdır ve babadır; görünen

ve görünmeyen şeyleri yaratandır ve toprağı bereketlendiren odur (Eliade, 2022: 86-88). *Gök Tengri* Türk'ün başını gökyüzüne çevirip baktığında görkemini hissettiği yüce tanrısı ve her şeyi var eden efendisidir. Bu anlamda *Gök Tanrı* her şeyin yaratıcısıdır, ezeli ve ebedidir; Orhun yazıtlarında Türk tanrısı olarak anılan *Gök Tanrı yer* ile birlikte anılır (Çoruhlu, 2002: 20). Onun *yer* ile beraber anılması tüm halkların ilksel kozmolojilerinde görülen benzer bir *yer-gök* birlikteliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak genel olarak Ural-Alтай topluluklarının büyük *gök* tanrısı, başlangıçtaki özelliklerini başka halklardaki *gök* tanrılarından daha iyi ve daha uzun süre korurlar (Eliade, 2022: 90). Bundan dolayı Türklerin *göğe* ve onun sonsuzluğu ile sınırsızlığına atfettikleri inançları, diğer halkların *göğe* atfettikleri inançtan hem daha köklü hem daha uzun süreli olmuştur.

Öyle ki Türkler ulu ve yüce belledikleri *göğe* dair ilahi tasavvurlarını sürdürmek noktasında yalnızca İslam öncesi dönemle sınırlı kalmamış İslamiyet sonrasında da bu tasavvurlarını devam ettirmişlerdir. Bunun en büyük kanıtı ise Türklerde var olan yayla kültürüdür. Yayla kültürü yalnızca ısınan havanın bunaltıcılığından kurtulmak için daha yükseklerle bir süreliğine yerleşmek olarak ele alınmamalıdır. Bu kültür aynı zamanda yükseklerle çıkmak suretiyle *gök*teki Tanrıya daha yakın olunacağı inancının uzantısı olan bir kültürdür.

Dağ *göğe* yakındır ve bu nedenle çift yönlü bir kutsallığa sahiptir; bir yandan aşkın mekanın simgesi olan yüksek, yüce gibi sıfatları paylaşır öte yandan göğün kutsallığının kendini en yoğun şekilde gösterdiği yerdir, bu nedenle dağ tanrının yeryüzündeki ikametgahıdır (Eliade, 2022: 124). Yayla kültüründe dağların doruklarında bulunan düzlüklere ulaşmak ve burada senenin bir bölümünü geçirmek esastır. Bununla ulaşılması hedeflenen asıl şey ise Tanrı'nın yüceliğine ve zatına, yükseklerde ve dağ doruklarında daha yakın hissetmektir.

Türk kültüründe bu yüzden yaylaya çıkmak ve orada ikamet etmek önemli bir yere sahiptir. Dağların taşıdığı dinsel ve simgesel değerler çok fazladır bundan dolayı tüm *gök* tanrılarının yükseklerde, dağların doruklarında ya da yükseklerde bulunan geniş platolar da özel tapınma yerleri bulunur (Eliade, 2022: 125). İslamiyet önce-

si dönemde Ötüken dağı başta olmak üzere dağ doruklarında çokça bulgulanabileceğimiz kült ve kurban noktaları bu iddiayı destekler görünmektedir.

İslamiyet sonrası dönemde bu kurban ritüelleri terkedilmiş olsa bile Türkler dağ doruklarında bulunan yüksek düzlüklere gitmeyi ve senenin belirli zamanlarını burada geçirmeyi sürdürmüştür. Bunun en büyük sebebi de dağın genelde *gökle yerin* birleştiği *yer* olarak kabul edilmesi; böylece bir merkeze dönüşmesi, bundan dolayı kutsal bir bölge olması ve farklı kozmik alanlar arasında yolculuk yapılabilecek bir *yer* olmasıdır (Eliade, 2022: 125). Gerçekten de dağlar ve dorukları kutsal belenen *göğe* yeryüzündeki en yakın noktadır ve bundan dolayı eski Türkler nazarında önemli bir semboldür. Bundan dolayı İslam öncesi dönemde doğrudan dağın kendisine ya da dağ doruklarında *Gök Tanrı*'ya adanan kurbanlar yoluyla kutsalla bağ kurma geleneği İslam sonrası dönemde yayla kültürü şeklinde devam etmiştir. Türkler İslam öncesi dönemde yükseklerde kendisine daha yakın hissettikleri *Gök Tanrı*'yla kurdukları bağı İslam sonrası dönemde yayla kültürü yoluyla doruklara çıkarak Allah ile kurmaya devam etmiştir. Böylelikle Türkler İslam öncesi dönemde nesiller boyunca kutsal belledikleri *gök* ile bağlarını koparmamış ve senenin belirli dönemlerinde esrarengiz bir heves ve istekle buralara gidip yaşamayı sürdürmüşlerdir.

Türk mitolojik düşüncesinde gökyüzü, evrensel düzenin bir göstergesi gibi tasavvur edilir, *gök* sadece doğanın ve evrenin bir parçası değildir aynı zamanda sonsuz ve sınırsız görkemiyle iradesi en üstün sayılan *Gök Tanrı*'nın yarattığı bir varlıktır (Beydilli, 2004: 218). *Göğün* kutsallığı ve görkemi ile *Gök Tanrı*'nın ezeliyeti ve sonsuz kudretine dair İslamiyet öncesi Türk inancı, İslamiyet sonrası dönemde de devam etmiş ve Türklerin yaşadığı bütün coğrafyalarda halk senenin belirli dönemlerini Tanrı'ya en yakın hissettikleri dağ doruklarında geçirmek için harekete geçmiştir.

Böylelikle nesiller boyu süren inanç, toplumsal bilinçte varlığını devam ettirmiştir.

Türklerin dinsel tasarımlarında her zaman önemli bir rol oynayan dağdan metinlerde, kurban sunmak üzere buraya yapılan hac yolcu-

luklarından bahsedilir; ne var ki, kurbanın dağa mı yoksa dağdaki başka herhangi bir güce mi sunulduğu her zaman bilinmemektedir: bunlar çoğu kez genel kült mekanlarıdır (Roux, 2011: 62). Buralarda yapılan kurban ritüellerinin *Gök Tengri* ismiyle bilinen ve Eski Türklerin her şeyin üstünde gördükleri yüce tanrılarına verdikleri kurbanlar olduğunu çıkarsamak zor değildir. Çünkü ritüeller dağ doruklarında yapılmaktadır ve yükseklik çoğu zaman *Gök Tengri* ile doğrudan ilişkilidir. Eski Türk inancına göre her şeyin üstünde, kendisinden umut kesilmeyen büyük tanrı, *Gök Tengri* yer almaktadır (Roux, 2011: 127-128). *Gök Tengri* her şeyin üstünde olan sonsuz güç sahibi tanrıdır ve ona ulaşmak, yakın hissetmek ancak ve ancak göklere yaklaşmakla mümkündür. Bunun yolu da dağ doruklarına ve buralarda bulunan düzlüklere çıkmaktır. Eski Türkler bu nedenle buralara çıkıp tanrılarına, ona orada, dağların tepesinde daha yakın hissettikleri için kurbanlar sunmuşlardır. Onların bu inancı ve kutsalla bağ kurma deneyimleri İslam sonrası dönüşüme uğrayarak yayla kültüründe aynen devam etmiştir.

Kimilerine göre, *Tengri* göğün mavisine takılmış addır, daha başkalarına göre ise, *Tengri* göğün kendisidir (Roux, 2011: 130). *Tengri* kelimesi, anlam itibarıyla *gök* manasına gelmektedir, başka bir deyişle *Tengri* kelimesi hem fiziki *gök*, hem de manevi *göğü* yani Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır ki daha sonra fiziki *göğe* sıfat olarak kullanılan kök (mavi) fiziki *gök* için, *Tengri* de Tanrı için kullanılmaya başlamıştır (Taş, 2002: 38). Her durumda Eski Türklerin *göğe* ve gökyüzüne yüklediği tinsel anlam apaçık bir şekilde önümüzde durmaktadır ve bu anlam yalnızca İslam öncesi dönemle sınırlı kalmamış İslam sonrası dönemde de toplumsal bilinçte yayla kültürü şeklinde devam edegelmiştir. Eski Türkler gökyüzünün her şeyi görüp, bildiğine inanmış, *Gök Tanrı*'yı dünyanın sahibi bilmiş ve insanlar içinde ortaya çıkan her şeyin onun iradesiyle olduğuna inanmıştır (Beydilli, 2004: 219). Onların bu köklü ve eski inancı yalnızca İslamiyet öncesi ataların inancı olmakla kalmamış İslamiyet sonrasında da belirli düzeyde bir form geçirerek toplumsal bilinçte yaşamaya devam etmiştir.

Yalnızca yaylaya çıkma geleneği değil “Yukarıda Allah var!” deyişi de bunun ispatlarındandır. Toplumsal bilinç içerisinde *Gök Tengri* inancı İslamiyet sonrası dönemde pek çok noktada birbirine benzer tanrı tasavvurları olduğu için Allah inancına dönüşmüştür. Bu inanç etkisini İslamiyet öncesi dönemde kendisine adanan güçlü ve etkili kültlerden bir tanesi olan yükseklerde Tanrı’ya ulaşma ve yakın hissetme uygulamasını, İslamiyet sonrası dönemde yaylaya çıkma ve senenin belirli döneminde orada ikamet etme uygulaması olarak devam ettirmiştir.

2. Türk Kültüründe Yer Tasavvuru ve bu Tasavvurun Yeryüzü ile İlişkisi

Türk kültüründe *Kara Yer* anlamına gelen *Yağız Yer* tabiri, Orhun yazıtlarında mavi *gök* ifadesiyle yan yana geçer; bu husus *Gök Tanrı*’yı anlatan bu çok önemli ibare yanında *Yağız Yer*’in, dolayısıyla *yer* tanrısının önemini göstermektedir (Çoruhlu, 2002: 33). *Yerin gök* ile ele alınması ve ilk oluşan ögeler olması, birçok halkın mitolojisinde ve kozmogonisinde ortak olan temel bir motiftir. Türk kültüründe de *yer*, *gök* ile ele alınır ve çoğunlukla dişil bir öge olarak kabul edilir.

Dişil bir unsur olan *yerin* ve *yeryüzünün* İslam öncesi Türk dini temsilindeki kişileştirmesi olan ve Toprak Ana olarak kendisine tapınılan tanrıça *Umay*⁴, bütün Türk halklarını korur, malları ve topraktaki mahsülü bereketlendirir ve ailelerle devleti koruyup gözetir (Çoruhlu, 2002: 41). Güvenli ve refah ile bereket dolu bir yaşamın sembolü olan *Umay* Türk mitolojisindeki en temel temsillerden bir

4 Eski Türk panteonunda yer alan, çok iyi tanıdığımız az sayıdaki tanrıdan biridir. Bu sözcüğü zikreden Kâşgarlı Mahmud, onu “plasenta” olarak tercüme etmektedir. Nitekim *Umay*, gerçekten böyle bir işlevi yerine getirmektedir. Plasenta ile yakın ilişki içindedir; yeni doğmuş olanları korumakta ve belki de bir doğurganlık tanrıçasının, hatta bir ana tanrıçanın işlevini yerine getirmektedir. *Umay*, kiremitten yapılmış kısa Ulan Bator Yazıtında “haram”, “imparatoriçe” anlamına gelen *hatun* sıfatını taşımakta ve *hanım*, yani hükümdarın, göğün (*Tengri*) yanında *yer* almaktadır. Tonyukuk Yazıtında ise, *Umay* aynı zamanda hem *gök* tanrı hem de kutsanmış *yer-sub* beraberliği (*Yer ve Su*) ile birlikte anılmaktadır. Bunlar, ordu komutanının iradesi üzerinde baskı kurabilmek için birleşmişlerdir. Kültigin Yazıtından, imparatoriçenin *Umay*’a benzediğini öğrenmekteyiz. Aynı şekilde Türkçe Turfan metinlerinde de geçmekte ve Kıpçaklar tarafından bilinmektedir. *Umay*’ın *yer* ile olan benzerliği, *gök* ile olan olası bir dualizm vs. konusunda çeşitli varsayımlarda bulunulmuştur. Kâşgarlı Mahmud taşları tekrar yerli yerine oturtmakta ve “Eğer *Umay*’a tapınılırsa, bir çocuk dünyaya gelir” diyerek, konuyu anlamaya oldukça katkıda bulunmaktadır (Roux, 2011: 134).

tanesisdir ve ondan genelde dişil bir öge olarak söz edilir. Dişil bir öge olmasının yanı sıra *Umay yersel* karakteri ile öne çıkar. Onun *yersel* karakteri, her şeyin kendi bağrında yetiştiği Toprak Ana ya da *Ulu Ana* olması yoluyla temellenir. *Umay* ya da Türk mitolojisinde *Ulu Ana*,⁵ bolluk ve bereketin koruyucusu ve yaratıcısı ve her şeyi bilen olarak nitelendirilir; mitolojik düşüncede ona hayat verici güç ve ölümsüzlüğün en üst iradesi olarak bakılmıştır; *Ulu Ana* hem düzenleyici evrensel başlangıç hem de her şeye kadir olandır (Beydilli, 2004: 575-577).

Böylelikle *Umay* yahut *Ulu Ana*'nın *yersel* karakterinin yanı sıra koruyucu ve yaratıcı bir karakterde olduğunu da görürüz. Toprak Ana olarak *Umay* yahut *Ulu Ana*, bolluk, bereket ve refahın koruyucusudur. *Umay* kültürünü bütün olarak değerlendirdiğimiz takdirde, onun *yersel* ve *göksel* olmakla birlikte üretici bir kült olduğunu görürüz; yeryüzündeki toprağın verimi, bitkilerin yetişmesi, üretimin devamlılığı ve insan hayatının varlığı, bunlar kendiliğinden var olan olgular değildir, herhangi bir şekilde *Umay*'la ilintilidir (Taş, 2002: 51).

Umay ayrıca Türklerin vatan toprağında güvenli bir şekilde yaşamalarını sağlayan bir güç olarak da karşımıza çıkar. Vatan eski Türk düşüncesinde kutsaldır; Göktürk yazıtlarında Türk vatani ve Türk milleti, Türk dini sisteminde mevcut olan kutsal varlıklar tarafından korunmaktadır ki böylelikle dünyanın prototipi olarak algılanan vatan, salt fiziki bir mekan olarak kavranmayıp, dini düşüncelerle birlikte kavranır (Taş, 2002: 138). Vatanı ve üzerinde yaşayan milleti koruyan ruhların ve tanrısal varlıkların başında ise *Umay* yahut *Ulu Ana* gelir. *Umay* en geniş anlamıyla bütün canlıların koruyucusudur, buna ilaveten *Yer-Su* ruhları da, bu canlıların üzerinde yaşadığı toprağın ve *yerin* kendisi olan *Umay*'ın soyutlanmış ve kişileştirilmiş ruhlar inancıdır, diyebiliriz (Taş, 2002: 56). Böylelikle *yersel* karakteri ve koruyuculuğu ile öne çıkan *Umay* yahut *Ulu Ana* kültürünün yeryüzü ile ilişkisi de temellenmiş olur. *Umay* yahut *Ulu Ana*'nın yeryüzü ile ilişkisi ise Türk kültüründe birincisi dağlar ve vatan ikin-

5 *Umay*'ın *yer* ruhu olması, *Ulu Ana* motifinin bir özelliğidir, *Umay* temsili *Ulu Ana* temsiline bir varyasyonu olarak ele alınabilir (Beydilli, 2004: 585).

cisi de içinde yaşanılan mesken olan çadır ya da konutta görülür.

Umay'ın yeryüzündeki en önemli tezahürü dağdır. İlk başlıkta da değindiğimiz üzere eski Türklerde kutsal dağlar yeryüzünün merkezinde yer alır ve dünyanın eksenini oluşturdukları kabul edilir; bu kutsal dağlara büyük saygı gösterilir ve bundan dolayı güçlü ve etkili bir kült adanır (Çoruhlu, 2002: 34). Dağ kutsal bellendir çünkü dağın yeryüzünün merkezinde bulunduğu ve *Gök Tengri*'ye yeryüzündeki en yakın varlık olduğuna inanılır. Dağ, tepe ya da yüksek yerler Türk topluluklarında büyüklüklerinden ve göğe olan yakınlıklarından dolayı bazen tanrı olarak kabul edilmiş, bazen de muhtemelen göğe ve yere ibadet edilen alanlar olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2002: 34). Dağlar *Umay*'ın yeryüzündeki merkez noktası ya da göbek deliği olarak görüldüğü ve *Gök Tengri*'ye yakın noktalar olduğu için burada yere ve göğe kurbanlar verilip ibadet edilmiştir. Şiirsel mitolojik dünya modelinde dağ, dünyanın öz motifi; evrensel düzenin bütün parametrelerini kendinde toplayan dağ, dünyanın tam merkezinde yükselen, kutsal güç kaynağıdır, bundan dolayı ulu başlangıç, kök, soyun temeli ve anayurdun sembolü gibi algılanmıştır (Beydilli, 2004: 145). Bundan dolayı İslam öncesi dönemde Türklerde dağ oldukça kutsal bir konuma sahiptir. Dağ'ın bu kutsallığı İslam sonrası dönemde biçim değiştirerek devam etmiştir; dağlar her zaman yüce, görkemli ve kutsiyet dolu yerler olarak algılanmıştır.

Göktürk Yazıtlarında nesnel bir varlık olarak *göğün* tamamlayıcısı şeklinde karşımıza çıkan yer, evrenin bir prototipi olan vatan olarak karşımıza çıkmaktadır; bunun en önemli göstergesi de kutsal Ötüken Dağları'dır (Taş, 2002: 55). Bu dağlar İslam öncesi Türk kültüründe yeryüzünün en kutsal bölgesi olarak görülmüştür. Türk *Tengri*'si ve Türk kutsal *Yer-Su*'ları, Türklere Ötüken dağları ve civarını vatan olarak layık görmüştür, üzerinde yaşanan yerler, evrenin merkezinde yer almaktadır (Taş, 2002: 55). Bu dağlar yeryüzünün merkez noktası olarak görülmüştür ve Türk yurdunun tam da bu merkez noktasında bulunduğu inanılmıştır. Göktürkler döneminde, dünyanın merkezinde yer alan Türk yurdunun tam ortasındaki kozmik dağ, Türklerin mukaddes dağı Ötüken'dir; Türkler burayı terk eder-

lerse, başlarının felaketlerden kurtulmayacağına inanmakta idiler (Taş, 2002: 137). Bir dağa adanan bu güçlü ve etkili kültten anlaşılan odur ki Dağ Türk kültüründe özel bir yere sahiptir. Türk kültüründe dağ, etrafında bulunan vatanında sınırlarını belirleyen ve vatani da kendi kutsallığı ile kutsal kılan temel bir öğedir. Böylelikle *Umay*'ın yeryüzündeki tezahürü olan dağ ve dağın çizdiği sınırlardan oluşan vatan, Türk kültüründe güçlü ve etkili bir külte sahiptir diyebiliriz.

Umay'ın yeryüzündeki bir diğer tezahürü ise içinde yaşanılan ve ikamet edilen mesken ve bu meskenin organizasyonudur. Öncelikle ev yahut çadır olsun içinde yaşanılan meskende muhakkak bir ocak yanar. Ocak yuvanın ve oradaki hayatın sürekliliğinin simgesidir (Çoruhlu, 2002: 51). Ocak yanan yerde aş pişer, karın doyar. Yuva-da huzur ve güven hissi yanan ocaktan yayılan ısı ve ışık ile ortaya çıkar. Eski Türklerde *Umay* aynı zamanda ateş ruhudur (Çoruhlu, 2002: 42). Bu da *Umay*'ın içinde yaşanılan meskenle ilişkisini ortaya koyar. O yalnızca yeryüzünde bir dağ ya da vatan olarak değil aynı zamanda yuvanın içinde de tezahür eden bir ruhtur. İçinde yaşanılan mesken aynı zaman da *yer* ve *göğün* kesişim noktası olan kozmik bir bölgedir. Başka bir deyişle özellikle çadırlarda çadırın tavanı gökyüzüne açılan bir kubbe gibi oval şekilde tasarlanır ki bu şekil *göge* benzetilir. Böylelikle *yer* ile *göğün* kozmik bütünleşmesi, içinde ikamet edilen çadır yoluyla sağlanmaya çalışılır. Böylelikle *yerin* ve *göğün* emirleri ya da ilhamları açık bir şekilde duyulabilir.

Türk kültüründe *yer*, büyük ve en yüksek tanrı olan *gök* ile birlikte insanlara emir verebilir ve kalplerine ilhamda bulunabilir; yazıtlarda, “çünkü yukardaki *gök* ile aşağıdaki *yer* öyle buyurmuşlardı” diye geçer (Roux, 2011: 134). Türk kültüründe *yer* eğer istisnai olarak emir veriyorsa, bunun nedeninin *gök* ile uyum içinde olduğu ve onu takip ettiği sonucunu çıkarırız çünkü *yer* insanlara *gök* ile birlikte emir verir ya da kalplerine ilhamda bulunur bundan dolayı meskende *yer* ile *göğün* kozmik birlikteliği sağlanmaya çalışılır (Roux, 2011: 134). Meskende sağlanmaya çalışılan bu kozmik birliktelikte amaç *yer* ve *göğün* güçlerinden ve *iduk*'undan istifade etmektir. *İduk* doğal afetlerden ve kötü güçlerden koruyan mekan ve toplumun iyiliğini güvence altına alan güç gibi anlamlara gelir (Taş, 2002: 56).

Bu güç meskenin *yer* ile *göğü* bir araya getirilen organizasyonunda ortaya çıkması amaçlanan kutsal güçtür. Bu güç kutsal *gök* ve *yerin* kesişim ve birleşim noktaları olan kutsal dağlar, dağ dorukları ve nihayetinde de içinde yaşanılan meskende ortaya çıkar ve orada yaşayan insanları çepeçevre kuşatarak kutsallığın koruyucu çemberine dahil eder. Bir mikrokozmos sayılan meskenin ve özellikle kubbe biçimli çadırların üst bölümü göğü, Gök Tanrı'yı temsil etmektedir (Çoruhlu, 2002: 22). Türk kültüründe ev ya da çadırın organizasyonu ve içinde yanan ocak, bir kozmos çemberi oluşturarak meskeni kutsal kılan *iduk*'un *yer* ve *gök* birlikteliğinin sağlanması sonucunda ortaya çıkmasını sağlar. *Iduk* kelimesinin hem doğal korumayı hem de kutsallığı ifade etmesi, güney Sibiry Türklerinin mekanla ilgili telakkilerinde mevcuttur; mekanı korumanın, zapt etmenin karakteristiği herhangi bir soyun memleketiyle ilgilidir ki yaşanan *yer* bu sebeple kutsal ve koruyucudur; kötü güçlere, rüzgarlara, kötü havaya kapalıdır (Taş, 2002: 56). Böylelikle meskende yaşayanlar dışarıda hüküm süren kaosun iç bunalıtcı karanlığı ve karmaşıklığından arınır ve *yer* ile *göğün* birlikteliğinden doğan *iduk*'un dinginliği ile huzur bulur. *Iduk* ile koruma altına alınan ve kozmoslaştırılan mekanda *kut* ortaya çıkar. *Kut* sözcüğünün anlamı insana gelen ve içine yerleşen güç, insan kaynaklı olmayan özel bir güç, bir çeşit yaşam iksiridir (Roux, 2011: 90). Bu kutsal ve özel güç insana *yer* ile *gök* birlikteliğinden doğan *iduk*'tan gelir, bu gücün ilahi kökenli olduğu kabul edilir ve çoğu zaman *Gök Tengri* tasavvuru ile bağlantılıdır. Ancak *gök* ile *yerin* meskendeki birlikteliğinden doğan *iduk*'tan da *kut*'un ortaya çıktığını tasavvur edebiliriz. İnsan kaynaklı olmayan bu özel güç ya da *kut*, dışarıda hüküm süren kaostan ayrı olarak eşikten itibaren kozmosun hüküm sürdüğü meskene *iduk* ile birlikte dolar ve orayı aydınlatır. Türk kültüründe bu yüzden içinde yaşanılan mesken, *yer* ile *göğün* kendisinde bir araya geldiği ve içi *iduk* ve *kut* ile dolu olan mekan yahut mikro kozmostur. Yaşam iksiri ya da *kut* ve *ülüg* ya da merhametli kader, yani talih, çoğu durumda doğrudan *Tengri* tarafından verilir bunlar ona bağlıdır ve bir şekilde ondan kaynaklanmaktadır; çoğu kez şu iki ifade, doğrudan tanrının adının ardından gelir: “Tengrinin buyruğu üzerine” ve “*kut* ve *ülüg* sahibi olduğum için” bunu yapabildim (Roux, 2011: 129).

Sonuç

Kutsal *yer* ve *gök* birlikteliği bütün halklarda olduğu gibi Türk halkının mitolojik tasavvurunda da hakim bir motif olarak karşımıza çıkar. Türk kültüründe kutsal *gök* ya da *Gök Tengri* tasavvuru her şeyi yaratan ve her şeye yön veren en üstün güç olarak kabul edilir. Her şey *Gök Tengri*'nin iradesine boyun eğer ve her şey onun üstün ve görkemli kudreti sayesinde hayat bulur. Bu tasavvur Türk halkında İslam öncesi dönemde hakim tanrı tasavvuru olduğu gibi İslam sonrası dönemde de form değiştirip Allah inancına dönüşerek hakim tanrı tasavvuru olmayı sürdürmüştür. İslam öncesi *Gök Tengri* inancı yalnızca Allah inancına dönüşmekle kalmamış Türk halklarında yayla kültüründe yaşamaya devam etmiştir. İslamiyet öncesi dönemde yeryüzünde *Gök Tengri* ile irtibatın sağlandığı kutsal dağlar ve dağ doruklarına yapılan ve buralarda kutsal *göğe* verilen kurbanlar yoluyla *Gök Tengri*'ye ulaşma çabası İslam sonrası dönemde yayla kültüründe gizil bir şekilde de olsa devam etmiştir. Başka bir deyişle halkın dağ doruklarında bulunan düzlükler olan yaylalara yılın belirli zamanlarında çıkması ve orada yılın belirli zamanlarında kalması nesiller boyunca kutsal belenen *göğe* daha yakın olmaya çalışmanın bir sonucudur.

Yaylaya çıkma ve orada ikamet etme uygulamasında dağ çok önemli bir rol oynar. İslamiyet öncesi dönemde yeryüzünün kutsal *gök* ile kesişim ve birleşim noktaları kabul edilen ve kendisine derin ve etkili bir kutsallık atfedilen dağlar ve özellikle dağ dorukları, Türk halklarının toplumsal bilincinde etkin ve uhrevi bir yere sahiptir. Yeryüzündeki en kutsal bölge belenen Ötüken Dağı tasavvuru bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Bu dağ ve çevresi Türk halklarının öz yurdu kabul edilmiş ve yeryüzünün kutsal *gök* ile bağlantılı olan merkez noktası olduğuna inanılmıştır. Bundan dolayı İslamiyet öncesinde bu dağda *Gök Tengri*'ye kurbanlar sunulmuş ve yılın belirli zamanlarında buraya ziyaretler yapılmıştır. Bu ziyaretlerin en büyük amacı ise kutsal belenen *göğe* ya da *Gök Tengri*'ye yakın hissetme isteğidir. Bu istek kendini en çok dağ doruklarına ulaşma ve orada ikamet etme uygulamasında açığa çıkardığından bundan yayla kültürü doğmuş ve böylelikle halk yılın belirli za-

manlarında yeryüzü ile gökyüzünün kesişim ve irtibat noktası olan dağlara ve dağ doruklarına, kutsal göğe daha yakın hissetmek için ziyaretlerde bulunmaya ve orada yılın belirli zamanlarında kalmaya başlamıştır.

Türk kültüründe yere ve yeryüzünde bulunan belirli dağlara toplumsal bilinçte atfedilen kutsallık etki ve iman derecesi bakımından göğe atfedilen kutsallıktan daha az olsa da yeryüzü ve yeryüzünde bulunan belirli dağlar Türk toplumsal bilincinde merkezi bir uhrevi öneme sahiptir. *Umay* ya da *Ulu Ana* olarak kişileştirilen *yer*, doğurganlığı, bereketi ve güveni simgeler. Böylelikle Türk kültüründe merkezi öneme sahip olan *yere* güçlü ve etkili bir kült adanır. Bu güçlü ve etkili kült ise kendisini dağlara atfedilen derin kutsallık ve meskenin organizasyonunda gösterir. *Yer*, topluluğun inanışında doğrudan bir değere sahiptir; enginliği, sağlamlığı, bitki örtüsünün ve canlıların çeşitliliğiyle, canlı, etkin ve kozmik bir bütün oluşturur; yeryüzü, üstünde taşıdıkları ve hayat verdikleriyle, en başından beri sonsuz bir var oluş kaynağı olmuş ve insanı doğrudan etkilemiştir (Eliade, 2022: 272). Gerçekten de özellikle İslamiyet öncesi Türk kültüründe *yer* bir ana, doğumun ve yaşamın kaynağı ve devam ettiricisi, yuvanın ve vatanın koruyucusu olarak görülmüş ve ona güçlü ve etkili bir kült adanmıştır. Türk kültüründe *yerin* bir parçası olan dağlar ayrıca kutsal kabul edilmiştir.

Yüksek bölgeler kutsaldır, göğe yakın olan her şey aşkın, insanüstü olanın özellikleriyle doludur ve böylelikle her yükselme, belli bir seviyeden kopuş ve öteki dünyaya bir geçiştir, dindışı mekan ve insanlık durumunun aşılmasıdır (Eliade, 2022: 126). Bundan dolayı yüksekler ve dağ dorukları kutsal bölgeler olarak görülmüş ve bu kutsal noktalar yine kutsal olan *gök* ile bağlantı ve kesişim noktası olarak algılanmıştır. Böylelikle dağın kutsallığı, onun *yerin* bir parçası olması ve kutsal *gök* ile irtibat noktası olması inancıyla temellenir. Dağlar ve dağ dorukları kutsal bellenir çünkü yüksektedir ve bundan dolayı aşkın ve yüce olana yakındır. Aşkın ve yüce olan *gök*lerdedir yahut *göğün* kendisi aşkın ve yücedir. Türk kültüründe *gök* her zaman ilahi ve aşkın olanın ikametgahı yahut kendisi olarak algılanmış bundan dolayı da göğe yakın olan yerlere ayrı bir önem

atfedilmiştir. Benzer şekilde Türk kültüründe içinde ikamet edilen mesken ve onun organizasyonu da dışarıdaki yer ile göğün mikro düzeyde bir uyarlamasıdır. Etrafını çevreleyen çadır bezi ya da ev duvarlarıyla mesken yerin kendisini temsil ederken onun çatısı ya da tavanı yüksek dağları yahut dağ doruklarını sembolize eder. Özellikle çadırların kubbeleri dağ doruklarına benzer şekilde yapılır ki bu kubbeler gökyüzüne uzanan ve gökyüzü ile birleşen kesişim noktaları gibi tasvir edilir. Böylelikle dışarıda dağ doruklarında göğ ve *Gök Tengri*'ye yakın hissetme amaçlı buralara çıkma uygulaması bir mikro kozmos olan meskende de aynen taklit edilir. Ayrıca meskende yanan ocakta orayı dış dünyadan ve onun tehlikelerinden ayırarak güvenli bir bölge kılar ki önceki başlıkta değindiğimiz üzere *Umay* yersel karakterinin yanı sıra ailenin ve ocağın ve ocakta yanan ateşin koruyucu ruhu olarak algılanmıştır.

Ocak yuvanın ve oradaki hayatın sürekliliğinin simgesidir ve *Umay* aynı zamanda ocakta yanan ateş ruhudur (Çoruhlu, 2002: 42-51). Ocağın yanması ile birlikte *Umay*'ın ocakta tecelli ettiğine inanılır ve böylelikle yanan ocağın etrafı ve bir güvenlik çemberi ile sarılarak içinde yaşanan mesken kozmosun alanı kılınır. “Dünya (daha doğrusu ‘bizim dünyamız’), kozmostur; geri kalan ise artık kozmos değil, bir tür ‘öte dünya’, kaotik, yabancı bir uzamdır” ve bu kaotik yabancı uzam dış dünyada belirli sınırlar şeklinde algılandığı gibi meskenin eşikten ötesinde de taklit edilmiştir (Eliade, 2019: 29). Sınırın bize ait olan bölgesine dair huzur, güven ve ferahlık hissi her ne kadar klanlardan ülkelere dek genişlemiş olsa da bugün dahi zihinlerde yerini korumaya devam etmektedir (Körpe, 2024: 111). *Umay* ilk dönemlerde sadece çocukların koruyucu ruhu değil, aynı zamanda yetişkinlerin de koruyucusu durumundadır; eski Türk yazıtlarında *Umay* bu şekilde nitelendirilmiştir ki bu yönüyle o *Gök Tengri*'nin yardımcısıdır (Taş, 2002: 45). Onun aile ve ailenin yaşadığı meskeni koruyup gözetmesi ve *Gök Tengri*'nin yardımcısı olması, kutsal yer-gök ittifakının ve bir aradalığının bir simgesidir.

Kaynakça

- Beydilli, C. (2003). Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. (Çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Çoruhlu, Y. (2002). Türk Mitolojisinin Anahatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2019). *Kutsal ve Kutsal-Dışı: Dinin Doğası*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eliade, M. (2022). *Dinler Tarihine Giriş*. (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Gültepe, N. (2015). Türk Mitolojisi. İstanbul: Resse Kitabevi.
- Körpe, İ. (2024). Ontolojik Belirlenimler, Benzerlikler, Mitolojik Kökenler, Platon ve Aristoteles Felsefesinde Khora ve İlk Madde Düşüncesi. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Taş, İ. (2002). İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji. Konya: Kömen Yayınları.
- Roux, J., P. (2011). Eski Türk Mitolojisi. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.